

LIBERALIZMO VERTINIMAI XX A. 4-OJO DEŠIMTMEČIO LIETUVOS POLITINĖJE MINTYJE

SAULIUS ŠILIAUSKAS

Europos idėjinėje raidoje XX a. 4-asis dešimtmetis - liberalizmo sutemų laikotarpis. Daugelyje šalių įsigalėjo kolektyvistinėmis ideologijomis pagrįsti antidemokratiniai režimai. Idėjiniai oponentai skelbė liberalizmo, liberaliosios demokratijos ir jų pagrindu sukurtos Vakarų civilizacijos žlugimą. Nuo XIX a. pab. liberalizmo tradicijoje vyko jo esminių principų revizija. Modernizuoto liberalizmo teoretikai papildė jo idėjinį arsenalą pozityviomis laisvės, visuomeninio gėrio sampratomis, atsisakė negatyvios valdžios teorijos, iškeldami valstybės ir kitų socialinių institucijų reikšmę. Modernizacijos procesas paaštrino prieštaravimus tarp liberalizmo skelbiamų individo laisvių ir masių demokratijos.

Vėluojanti modernizacija, tautinio sąjūdžio pakilimas Lietuvoje XX a. pradžioje sudarė specifines sąlygas liberalizmui plisti. Visame istoriškai periferiniame Rytų Europos regione liberalizmas netapo tipišku vieningu socialiniu ir politiniu judėjimu. Liberaliosios idėjos plito tarp įvairių socialinių grupių atstovų, kuriems buvo priimtinos rinkos ekonomikos, modernizacijos ir parlamentinės demokratijos vertybės. Lietuvių tautinio sąjūdžio vadovai perėmė šias vertybes ir subordinavo

Saulius Šiliauskas - Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto Politologijos katedros doktorantas.

© Saulius Šiliauskas, 1996

jas aukštesniems tautiniams idealams, valstybingumui iškovoti. Tuo metu jiems aktualesnė buvo tautos laisvės, o ne individo laisvės nuo valdžios kišimosi problema. Todėl politinė mintis nebuvo orientuota į liberalios valstybės modelio konstravimą. Be to, politinei sąmonei stigo intelektualinės potencijos susigaudyti skirtumų tarp klasikinio ir modernizuoto liberalizmo, tarp liberalizmo ir demokratijos niuansuose. Objektiviai susiklostė liberalizmo sampratos "vėlavimo" situacija, lėmusi supaprastintą liberalizmo kaip pasaulietinės inteligentijos idėjinės atsvaros klerikalizmui supratimą, jo sutapatinimą su parlamentine demokratija.

XX a. 4-ajame dešimtmetyje politinei minčiai Lietuvoje atsiskleidė naujos raiškos galimybės. Subrendo filosofų, publicistų, politikos veikėjų karta, kuri siekė conceptualiau kelti ir spręsti sudėtingus politinio gyvenimo klausimus. Pagrindinės politinės srovės turėjo savo periodinius leidinius. Tautininkų *Vairas*, katalikų *Židinys*, *Naujoji Romuva*, liaudininkų *Varpas* publikavo straipsnius, kurių autoriai svarstė individo, tautos ir valstybės santykį, demokratijos, laisvės, diktatūros problemas, supažindino skaitytojus su naujaisiais socialiniais ir politiniais judėjimais. Beveik visuose straipsniuose reiškiamas požiūris į liberalizmą, jo idėjinį palikimą, liberaliosios demokratijos perspektyvas. Dabartinių politinių procesų ir politinės minties raidos Lietuvoje kontekste būtų prasminga aktualizuoti šiuos svarstymus. Liberalizmo sampratos įvairovė, jo idėjinės transformacijos problemos, liberalizmo ir demokratijos distinkcijos ir kai kurių kitų momentų atskleidimas praturtintų Lietuvos politinės minties istorijos tyrinėjimus¹ naujais aspektais, leistų geriau suprasti tuometinių politinių srovių santykius bei vėlesnę jų raidą. Apibendrinę periodiniuose leidiniuose pateiktus liberalizmo vertinimus, pabandysime atsakyti į klausimą: ar 4-ajame dešimtmetyje Lietuvos politinė sąmonė perėmė labiau artikuliuotą liberalizmo turinį ir įveikė jo refleksijos fragmentiškumą?

1

Tautininkų partijos ideologai savo straipsniuose, rašytuose 4-ojo dešimtmečio pradžioje, siekė pateisinti autoritarinį režimą. Vienas iš pagrindinių tautininkų propagandistų, filosofas I. Tamošaitis įrodinėjo, kad autoritarizmas dėsningai pakeitė liberalinę demokratinę valstybę. Liberalizmas esąs viena iš individualizmo formų. Visa individualistinė, socialinė bei valstybinė gyvenimo struktūra, grindžiama relia-

tyvizmu ir atmetanti absoliutizmą, išgyvena gilią krizę². Filosofas aiškiai simpatizavo Othmaro Spanno universalizmo teorijai, laikydamas ją šiuolaikinio autoritarizmo teoriniu pateisinimu. Liberalizmo reikšmė istorijoje, anot I. Tamošaičio, perdedama. Jis žydėjęs tik apie penkiolika metų ir, 1848 m. pasiekęs viršūnę, pradėjo smukti. Kultūringieji vokiečiai per visą XIX a. visai nepaisė liberalizmo religijos³. Sutapatinęs liberalizmą ir demokratiją, I. Tamošaitis kvestionavo politinio intelektualinio liberalizmo atskyrimą nuo ekonominio liberalizmo. Bet kurios formos liberalizmas esąs didžiausias nepriklausomo valstybinio gyvenimo priešas⁴.

Pasak ekonomisto V. Juodeikos, liberalizmo bei individualizmo principai yra antivisuomeniški. Liberali valstybė, jo įsitikinimu, esanti centralistinė, nes kiekvienas pilietis tiesiogiai klauso valdžios, o tikrosios demokratijos esmė - didžiausia decentralizacija. Išėitį iš individualizmo ir liberalizmo sukeltos krizės jis matė korporatyvinėje valstybėje, kuri sugebėsianti geriau nei liberalinė valstybė tvarkyti ūkį⁵. Polemizuodamas su *Ryto* vedamuoju, V. Juodeika priekaištavo šiam krikščionių demokratų laikraščiui dėl jo ideologinio nenuoseklumo, nes šis pasisakęs už demokratiją, o "demokratizmas yra niekas kitas, kaip individualizmo inkarnacija politinėje plotmėje, to paties individualizmo, kurį ir *Rytas* savo straipsniuose smerkia"⁶. Liberalusis demokratizmas padėjo įsigalėti individualizmui, sugriovė organiškos visuomenės dvasią ir jos materialinę pusiausvyrą. Todėl ir palaikytini autoritariniai režimai, kovojantys su liūdnu liberalinio demokratizmo palikimu. Be to, liberalinė santvarka nepasitarnauja lietuvių tautos istorinei misijai - pasakyti pasauliui savo lietuvišką žodį: "Nejaugi lietuvių tauta prisikėlė nepriklausomam valstybiniam gyvenimui tik tam, kad žmonėms būtų geriau gyventi?"⁷. V. Juodeika naujosios socialinės ir politinės minties kriterijumi ir simboliu vadino tuometinę fašistinę Italiją ir apgailestavo, kad liberalizmo dvasia dar neišgyventa Lietuvoje, nors liberalizmo laikai jau ir praėjo⁸.

I. Tamošaičio ir ypač V. Juodeikos straipsnių antiliberalizmas ir antidemokratizmas pasižymėjo kategoriškumu ir atliko propagandinę autoritarinio režimo pateisinimo funkciją. O kitų dviejų tautininkų srovės atstovų - J. Tomkaus ir D. Cesevičiaus - politiniam mąstymui būdinga gilesnė teorinė refleksija, mokslinio objektyvumo siekimas. Abiejų autorių dalyvavimas radikaliųjų tautininkų grupės veikloje nemenkina jų metodologinių, teorinių įžvalgų reikšmės tarpukario Lietuvos politinei minčiai.

Aptardamas laisvės ir etatizmo santykį, teisininkas J. Tomkus teigė: „nei individualinė laisvė, nei etatizmas nėra jokios nepajudinamos dogmos, jokie amžini principai, tik vadinamosios „istorinės kategorijos“, viena kitą papildančios ir pakeičiančios, žiūrint tų sąlygų ir reikalų, kurie tam tikru momentu sudaro politinio gyvenimo ir jo aplinkos foną. <...> Pati laisvė ir etatizmas, žiūrint erdvės ir laiko reikalavimų, gali skirtis tiek savo uždaviniais, tiek rūšimis, tiek savo tipais”⁹. Autorius atskyrė ekonominę ir politinę laisvės, pažymėdamas, kad jų pasireiškimo sritys gali „eiti šalia viena kitos, bet gali atsitikti taip, kad vienai plintant, kita siaurėja”. Tame pačiame straipsnyje suformuluota reikšminga metodologinė nuostata: „Laisvės ar etatizmo pasirinkimas negali remtis aprioriniu vieno ar kito režimo pliusų ar minusų įvertinimu, bet kad ir reliatyviu, užtat empyrinių realybės apystovų ir veiksmų pažinimu”¹⁰. Taigi tautininkų politinėje srovėje ryškėjo metodologinė orientacija išskirti empirinį ir normatyvinį politinio pažinimo aspektus.

Spręsdamas Lietuvos politinės santvarkos pasirinkimo problemą, J. Tomkus pripažino teigiamą liberalizmo vaidmenį Vakarų tautų evoliucijoje, tačiau konstatavo priežastingojo dėsningumo ryšį tarp liberaliosios epochos ir civilizacijos krizės. Liberalizmas kritikuojamas ne dėl to, kad liberalios laisvės dalykas būtų blogas ar nuodėmingas savo prigimtimi. Liberalizmui esanti nepalanki laikmečio įvykių logika, kurios nevalia ignoruoti¹¹. Todėl Lietuva privalanti tvarkytis pagal etatizmo gaires. Tik etatistinė valstybės organizacija padėsianti potencializuoti lietuvių tautos valios jėgas, politinėmis priemonėmis reformuoti visuomeninį gyvenimą. 1935 m. J. Tomkus iš visų etatizmo formų perspektyviausia pripažino fašizmą, laikydamas jį gyvu naujosios demokratijos pavyzdžiu¹². Tą patį radikaliųjų tautininkų teoretiku, jis panaudojo „objektyvistines” nuostatas radikaliai liberaliosios demokratijos kritikai pateisinti.

D. Cesevičiaus požiūris į liberalizmą išsamiai aptartas V. Lukoševičiaus monografijoje¹³. Šio ekonomisto straipsniai iš kitų tautininkų srovės atstovų išsiskyrė argumentacijos gilumu, loginiu nuoseklumu. Problemos analizuojamos ne vien ideologinėje-propagandinėje, bet daugiau mokslinėje teorinėje plotmėje. 1936 m. užsimezgusioje diskusijoje dėl romuviečių deklaracijos *Į organiškąsias valstybės kūrybą* mokslininkas iškėlė daug rimtų metodologinių klausimų. Jo įsitikinimu, abstrakti „teoretinėje aukštybėje kybanti” organiškiosios valstybės doktrina turėtų būti lyginama ne su autoritarinio režimo praktika, bet su autoritarizmo doktrinomis. D. Cesevičius abejojo „ar organiškumo terminas

geriau tinka pusiau socialistiškam korporatyvizmui, ar individualistiškam liberalizmui. Nes ir trumpai įsigilinus į liberalistinės santvarkos funkcionavimą, ten galima rasti nemaža panašumo su organišku pasauliu¹⁴. Polemizuodamas su katalikų autoriais, jis nurodė, kad viduramžių visuomenės organiškumas suiro ne dėl „mechaniškos“ demokratijos ir liberalizmo kaltės, o dėl viso ūkio evoliucijos¹⁵. Tas pats dėsningumas paneigia ir liberalinę santvarką: valstybės intervencija ūkio ir kultūros srityse tapo aksioma.

Tačiau ekonominės raidos sąlygoti dėsningi pokyčiai intelektualinėje ir politinėje žmonijos raidoje mokslininkui nebuvo visiškai priimtini. Optimistinės liberalizmo pasaulėžiūros pakeitimas pesimistinėmis sukėlė visuotinę dezorientaciją, iracionalizmą. „Nors labai dėl to gaila, bet kol nepasikeis visuomeninė pasaulėžiūra, tol visi kilnūs ir gražūs mėginimai atsimuš į etatistinę tikrovę. Mūsų gyvenamas laikas nei savo forma, nei savo dvasia nėra palankus nei liberalizmui, nei korporatyvinei santvarkai.“¹⁶ Taigi, D. Cesevičiui liberalizmo principai išlaikė savo universalumą, nors liberali ekonominė ir politinė sistema prarado efektyvumą. Tokioje autoriaus pozicijoje galima įžvelgti tam tikrą teorinį neaiškumą: koks yra santykis tarp ekonominės ir intelektualinės žmonijos raidos?

4-ojo dešimtmečio pabaigoje rašytuose straipsniuose D. Cesevičius jau žymiai aiškiau išdėstė teorinius akcentus. Atskyręs ekonominį ir politinį liberalizmą, jis visą kritikos ugnį nukreipė į politinę demokratiją, kurios tikslai skyrėsi nuo ekonominio liberalizmo tikslų. „Ūkiškoji demokratija neįmanoma įgyvendinti politinės demokratijos priemonėmis. Politinė demokratija, atrodo, geriausiai gali būti išlaikyta tik tokioje valstybėje, kuri veda liberalinę ir socialinę ūkio politiką, kurioje valstybės uždaviniai tose srityse yra minimalūs“¹⁷. Kitas reikšmingas akcentas - socialekonominio gyvenimo ideologinių pasikeitimų dėsningumo konstatavimas. Remdamasis vengrų ekonomistu B. Földesu, autorius nurodė tris „politinės fenomenologijos dėsnius“. Po demokratijos epochos neišvengiamai turėjo ateiti antidemokratinis galvojimas ir antidemokratinų principų politikoje įsigalėjimas („kontrasto dėsnis“). Politikoje atsiranda tos pačios idėjinės kryptys kaip ir filosofijoje, socialiniame gyvenime, ekonomikoje („koreliacijos dėsnis“). Visuomenės ar bendruomenės reikalų tvarkymas reikalauja subalansuotumo. Demokratija ir liberalizmas daugiau rūpinosi piliečių teisėmis negu pareigomis, daugiau individu negu tauta, daugiau teise negu ekonomika, daugiau laisve negu tvarka. Todėl buvo pažeistas „proporcionalumo dėsnis“.

Veikiant šiems dėsniams, Lietuva pasisuko nuo liberaliosios demokratinės santvarkos į autoritarinį “tautinį” režimą. Tautiškumą ir autorišumą D. Cesevičius laikė politinėmis būtinybėmis, be kurių būtų neįmanoma išlaikyti politinio pastovumo, vieningumo, tvarkos. Bet kokį bandymą nuvertinti autoritetinės politikos principą jis smerkė kaip neatitinkantį to laiko reikalavimų. “Šiandien yra didesnis ir svarbesnis tvarkos, o ne laisvės reikalavimas. Ir keltinas bei aukštintinas šiandieną yra ne tautos nuotaikų suverenitetas, bet tautos interesų suverenitetas”¹⁸.

2

Krikščioniškosios politinės srovės atstovams liberalizmo problematika nebuvo prioritetinga. Jų liberalizmo kritika buvo normatyvinė. Liberaliosios demokratijos negerovės jie redukavo į pasaulėžiūrinius liberalizmo paklydimus. Remdamasis katalikiškosios socialinės filosofijos principais, A. Maceina įrodinėjo, kad liberalizmas sugriovė kosminį hierarchiškumą, visuomenės organiškumą, įtvirtino socialinio gyvenimo mechaniškumą ir formalumą, atomizavo visuomenę. “Liberalizmo pagrindas buvo jau ne žmogus kaip toks, bet žmogus - individas, vadinasi, ne žmogiškosios būtybės turinys, bet viena jo pusė, būtent: individualumas”¹⁹. J. Keliuotis teigė, kad naujųjų laikų visuomenė banguoja tarp kraštutinių: individualizmo, liberalizmo, demokratizmo ir anarchizmo iš vienos pusės bei komunizmo, fašizmo ir nacionalizmo iš kitos pusės. Liberalizmas tauresnis už individualizmą, nes pripažįsta ir kitiems laisvę siekti savo individualių tikslų. Liberalizmo nuopelnai žmonijai didžiuliai, bet jie neatperka pagrindinio trūkumo - formalizmo, netikėjimo jokia absoliutine tiesa. Deklaravęs žmogaus - individo teises, liberalizmas paneigė dievo teises, egzaltavo individualizmą ir vedė visuomenę prie krizės. Liberalioji demokratija esanti per daug racionalistinė, abstrakti ir mechanistinė²⁰.

1936 m. *Naujojoje Romuvoje* paskelbta deklaracija *Į organiškiosios valstybės kūrybą* buvo jaunųjų krikščionių srovės atstovų teorinis atsakas į liberaliosios demokratijos ir autoritarizmo priešstatą. Išlaikydami krikščioniškajai intelektualinei tradicijai būdingą liberalizmo kritikos tęstinumą, deklaracijos autoriai papildė ją naujomis teorinėmis ir metodologinėmis nuostatomis. Liberalioji demokratija ir autoritarizmas vaizduojami Lietuvos politinės raidos į organinę valstybę stadijomis. Organinė valstybė išspręsianti visus liberalizmo ir autoritarizmo prieštaravimus. Individo ir valstybės santykio problemos sprendimui

deklaracijoje pasiūlytas personalizmo principas. Remiantis juo, žmogus „suskaidomas“ į žmogų-individą ir žmogų-asmenį. Individo laisvė pajungiama visuomeniniam gyvenimui, o asmens laisvė laikoma aukščiausia vertybe, kuriai pajungta valstybės veikla²¹. Ateitis parodė, jog naivios demokratijos patobulinimo intencijos susikirto su liberalizmo kritikos totalitarinėmis implikacijomis, kurios slėpėjo krikščioniškoje politinėje mintyje (1940 m. Lietuvių aktyvistų fronto veikla).

Konceptualiausiai krikščioniškosios politinės minties santykių su liberalizmu ir liberaliąja demokratija išdėstė filosofas S. Šalkauskis. Aptardamas įvairiausių krizių ideologinius pagrindus, jis išskyrė kultūrinę-dvasinę, visuomeninę-politinę ir socialinę-ekonominę krizes, nulėmusias intelektualinę ir moralinę anarchiją visuomenėje. Liberalizmas laikomas visuomeninės-politinės krizės pagrindu, o demokratizmas - vienu iš šios krizės raidos tarpsnių. Anot S. Šalkauskio, Didžiosios Prancūzų revoliucijos šūkiuose buvo išreikšti trys stambiausieji sąjūdžiai: liberalizmas labiausiai rūpinosi laisve, demokratizmas - lygybe, socializmas - brolybe. „Beveik sykiu su liberalizmu buvo gimęs demokratizmas, į kurį faktiškai liberalizmas evoliucionavo tolesniame savo išsivystyme“²². Aiškindamas liberalizmo ir demokratijos santykį, filosofas rėmėsi prancūzų mąstytoju G. de Reynoldu. Liberalizmas pastūmęs demokratiją į socializmą per etatizmą. „Bet etatizmas prarijo demokratiją, kaip kad šioji yra prarijusi liberalizmą“²³. Visuomeninės-politinės evoliucijos pagrinde glūdėję neigiami principai atvedė liberaliąją demokratiją prie išsigimimo į savo priešybę - bolševizmo diktatūrą. Fašizmas ir nacionalsocializmas S. Šalkauskiui buvo ne išeitis iš liberalizmo sukeltos visuotinės krizės, o kontrrevoliucinė reakcija prieš liberalizmą ir bolševizmą.

Nepaisant fundamentalios liberaliosios demokratijos kritikos, filosofas buvo įsitikinęs, jog katalikiškoji pasaulėžiūra turėtų integruoti modernias idėjas, apsaugodama tai, kas jose pozityvu. „Liberalizmas, demokratizmas ir socializmas iškėlė nemažai idėjų, nukreiptų prieš katalikų bažnyčią ir turėjusių griauti krikščioniškąją civilizaciją. Dabar, kai šitos idėjos savo kriziniu išsivystymu privedė prie priešingų išdavų, kuriose susidarė paneigianti jas santvarka, katalikiškoji pasaulėžiūra ir sykiu katalikai uoliausiai gina tai, kas šitose idėjose buvo teisingo“²⁴. Pritardamas romuviečių deklaracijai, S. Šalkauskis atkreipė dėmesį į tai, kad joje „lygiai yra paneigta tiek liberalinė formalinė demokratija, kaipo konkretinė istorinė demokratijos lytis, tiek diktatūrinė valstybė, kaipo nauja pereinamoji ir todėl netobula valstybės lytis“²⁵. Filosofas taip pat siūlė „pataisyti“ demokratiją, apvalius ją

nuo liberalizmo apnašų ir pripildžius katalikiškąją pasaulėžiūrą.

4-ojo dešimtmečio pabaigoje kilus diskusijai dėl valstybės režimo pobūdžio, dešiniųjų srovių stovykloje atsirado ne tik liberalizmo kaltintojų, bet ir jo advokatų. Liberalizmas pradėtas suvokti kaip stiprus idėjinis ginklas kovoje prieš visokias diktatūras. Šiuos politinės sąmonės pokyčius sąlygojo nusivylimas diktatūrinių režimų politinėmis ir kultūrinėmis išdavomis, nerimas dėl tautininkų partijoje stiprėjančio polinkio į totalitarizmą. Totalitarizmo grėsmę ir liberalizmo kaip jo atsvaros reikšmę suvokė ir nuosaikesni tautininkai. Ryškiausias pavyzdys - V. Gustainio publicistika. Pradėjęs savo žurnalistinę veiklą kaip vienas iš tautininkų ideologų, jis iki 4-ojo dešimtmečio vidurio aštriai kritikavo lietuviškąjį liberaliosios demokratijos modelį. Tačiau, laikydamas save "žmogaus individualinių vertybių įsitikinusiū šalininku"²⁶, V. Gustainis 4-ojo dešimtmečio pabaigoje vis labiau idėjiškai tolo nuo tautininkų antidemokratizmo, nors ir išlaikė organizacinius ir politinius ryšius su jais. Tokiomis aplinkybėmis *Židinyje* pasirodė jo straipsnis *Politinis liberalizmas*.

Savo straipsniu V. Gustainis siekė apginti politinį liberalizmą nuo nepelnytų priekaištų, sugriauti išgalėjusius politinio mąstymo stereotipus. Jis atskyrė politinį, ekonominį, religinį ir filosofinį liberalizmą, kurių kiekvienas turi autonomišką reiškimosi sritį. Ekonominio liberalizmo atmetimas nereiškiąs, kad atmestinas ir politinis liberalizmas, kurio esmę žurnalistas suvedė į valdžios galių padalijimą. Individo laisvės didėjimas nereikalaujās valstybės vaidmens mažėjimo ir nevedās į anarchizmą. Klaidingas požiūris į liberalizmą kilo iš skirtingų pačių liberalų individo laisvės problemos sprendimų. "Vieni norėjo, kad individo laisvė būtų įkūnijama valstybės įsikišimu, kiti jos įkūnijimo galimumą matė kaip tik tos pačios valstybės visiškame nesikišime į individo reikalus"²⁷.

Vertindamas situaciją Lietuvoje, V. Gustainis pastebėjo, kad dėl rusiškojo liberalizmo poveikio "Lietuvoje daugiau buvo supras-tas ir įvertintas ne politinis liberalizmas <...>, bet liberalizmas religijos bei filosofijos plotmėje"²⁸. Jis siūlė politines sroves klasifikuoti ne pagal jų pasaulėžiūrą, bet pagal politines doktrinas, socialines ir ekonominės pažiūras. Tokiu atveju, anuometiniai liberalai būtų užėmę ne politinių jėgų spektro vidurį, bet dešinijį sparną.

Žurnalisto įsitikinimu, politinės laisvės minimumas turi užtikrinti tinkamą elito atranką ir garantuoti politinio darbo sėkmę. Geriausias prielaidas tam sudaro liberalizmas ir politinė demokratija. Politi-

nį liberalizmą V. Gustainis laikė veiksminga atsvara kovoje prieš komunizmą ir fašizmą: "...liberali valstybė negali toleruoti šių dviejų ideologijų plitimo savo krašte, nes tai reikštų jos pačios nusižudymą"²⁹. Tokia liberalizmo samprata prieštaravo tuometinėje Lietuvos politinėje mintyje dominavusiam liberalizmo, kaip nuo istorinės scenos nueinančio socialinio ir politinio judėjimo, interpretavimui.

3

Liaudininkų politinės srovės, kilusios iš liberaliojo tautinio sąjūdžio sparno, atstovai savo straipsniuose neišvengiamai turėjo iškelti demokratizmo ir liberalizmo santykio klausimą. 4-ojo dešimtmečio pradžioje vykusio diskusija dėl partijos programinių principų, išryškino liaudininkų ideologinių prioritetų ir jų perimamumo problemą. Paveikti bendros antiliberalios intelektualinės atmosferos Lietuvoje ir Europoje diskusijos dalyviai vengė liberalizmo termino. Partijoje išryškėjo trys požiūriai į demokratijos ideologijos plėtojimą, skirtingai interpretavę liberalizmo idėjinį palikimą.

Kairiojo partijos sparno ideologas J. Mantvila (J. Lazauskas) radikaliausiai atsiribojo nuo liberalizmo, atmesdamas bet kokią jo suderinimo su demokratija galimybę. Liberalizmas J. Mantvilai tolygus buržuazinei demokratijai. O liaudininkų idealas - ekonominė (proletarinė) demokratija. Liaudininkai negali atsisakyti demokratizmo ir pavirsti gryniais liberalais, nes tam prieštaraujanti jų esmė ir kilmė. Be to, liberalizmo skelbiama savaiminė ekonominių interesų harmonija esanti tik graži pasaka. "Iš tikro tai harmonijai reikia numatymo, reikia plano"³⁰. Anot J. Mantvilos, daugelis liaudininkų painioja demokratizmą ir liberalizmą, nes juos klaidina laisvės sąvokos dvejojumas. "Demokratiška laisvė turi akivaizdoj visų pirma visuomenės gerovę, o tik paskui asmens, o liberališka laisvė visų pirma turi akivaizdoj atskiros liberalo gerovę, o tik paskui visuomenės"³¹. Sutapatinę kritikuojamąjį klasikinį ekonominį liberalizmą su visu liberalizmu, J. Mantvila darė tą pačią klaidą kaip ir dešiniųjų partijų ideologai, kurių liberalizmo samprata buvo gana primityvi ir neartikuluota. Kita vertus, jo idėjinis angažuotumas politinei ir ekonominei demokratijai bei socializmui suteikė jo antiliberalumui kairuoliško radikalumo.

Klasikinio liberalizmo programą Lietuvoje, nors ir nevartodamas šių žodžių, formulavo dešiniojo liaudininkų sparno atstovas V. Kveska. Jis įrodinėjo, kad lietuviškoji buržuazija turi susikurti savo ideologinę

platformą ir išsivaduoti iš klerikalizmo, fašizmo įtakos. Siekdamas pasaulietinių politinių srovių konsolidacijos prieš klerikalus, V. Kvieska suprato, kad tai galima padaryti su liberalizmo pagalba. Liberalizmą jis įvardijo "moderniuoju demokratizmu". Pastarasis pakeitė primityvų liaudiškąjį demokratizmą, kuriam būdingas siekimas lygių teisių tarp aukštuomenės ir "liaudies". Neišsikristalizavusi lietuvių visuomenės struktūra, paremta psichologiniais, o ne ekonominiais motyvais, suponavo paviršutinišką demokratizmo supratimą³². Modernųjį demokratizmą, suprasdamas jį ne tik politine prasme, V. Kvieska nusako keturiais sakiniais: (1) Žmogaus protas yra aukščiausias autoritetas tiesai pažinti; (2) Žmogus pats stato sau tikslus; (3) Nėra valdžios, kuri priklausytų ne nuo žmonių valios; (4) Žmogaus veiksmų suvaržymas galimas kompromiso būdu³³.

V. Kvieska, kaip ir kiti liaudininkai, savo demokratijos sampratą grindė racionalistinėmis ir materialistinėmis prielaidomis. Tuo paaiškinamas idėjinių politinių problemų sąlygotumas nuo socialinių ir ekonominių santykių. "Valstybės valdymo formą tenka įvertinti pagal jos sugebėjimą naujas vertybes gaminti, o ne pagal senųjų dalijimą"³⁴. Kitoje vietoje teigiama: "Jokia partija negali duoti savo rinkikams jokių gėrybių (jeigu tik jų nesiruošia iš kitų atimti), nes ji pati nieko neturi. Vieninteliai, ką partija gali padaryti, tai sudaryti kūrybiniam darbui patogesnius sąlygas"³⁵.

V. Kvieskos atvirai skelbiamai ekonominio liberalizmo programai liaudininkai nepritarė. "Išgrynintas" liberalizmas liaudininkams nebuvo priimtinas dėl šiai partijai būdingo nuolatinio svyravimo tarp liberaliųjų ir socialdemokratiinių vertybių. Be to, ir paties V. Kvieskos dogmatiškas antiklerikalizmas, sąjungos su tautininkais idėja dar labiau stiprino jo liberalizmo archaiškumą ir nenuoseklumą.

Ekonomistas A. Rimka vienas iš pirmųjų pabrėžė idėjinę liberalizmo evoliuciją ir jos reikšmę. 1929 m, lapkričio 10 d. Kauno universitete studentams varpininkams skaitytoje paskaitoje A. Rimka nurodė moderniojo liberalizmo skirtumus nuo senojo liberalizmo. Remdamasis vieno vokiečių socialisto samprotavimais, jis teigė, kad modernusis liberalizmas atsisakė traktuoti kosmopolitizmą ir ekonominius interesus vieninteliu gerovės kriterijumi. Svarbią vietą moderniojo liberalizmo ideologijoje užima gyvenimo būdas ir pasaulėžiūra. Lektorius pranašavo modernaus liberalizmo suartėjimą su moderniuoju socializmu³⁶.

4-ajame dešimtmetyje rašytuose straipsniuose A. Rimka daug dėmesio skyrė liaudininkų ideologinėms problemoms. Apibendrindamas

diskusiją dėl liaudininkų partijos programinių principų, jis kritikavo ir V. Kvieskos deklaruotą „privatizmą“, ir kairiajame sparne ryškėjančias etatistines tendencijas. Kalbėdamas apie liaudininkų ideologijos dualizmą, t.y. svyravimą tarp individualizmo ir socializmo, A. Rimka pirmenybę teikė socialinei ekonominei santvarkai, grindžiamai individualizmo principais, nes „ši santvarka yra platesniu mastu ir įvairiose aplinkybėse pakankamai „išmėginta“ <...>, o visi kolektyviški socialinės santvarkos elementai arba nepavyko, arba per trumpas laikas, kad būtų galima apie tos santvarkos gajumą kalbėti“³⁷. Skirtingai negu J. Mantvila, A. Rimka nesupriešino liberalizmo ir demokratijos, bet buvo įsitikinęs, kad modernioji demokratija koreliuoja su moderniuoju liberalizmu, t.y. socialliberalizmu.

4-ojo dešimtmečio pabaigoje liaudininkų veikėjai drąsiau gvildeno liberalizmo evoliucijos, demokratijos ir liberalizmo santykių klausimus. Reikšmingu to meto liaudininkų politinės minties dokumentu tapo 1939 m. išėjęs straipsnių rinkinys *Varpininkų kelias*. Mus dominančiais aspektais aktualiausi yra M. Mackevičiaus ir K. Strimaičio straipsniai.

M. Mackevičius „moderninių elementų“ atsiradimą demokratijos sampratoje tiesiogiai susiejo su liberalaus individualizmo transformacija. Ankstyvasis liberalizmas įvardijamas kraštutiniu „personaliniu“ individualizmu, kuriam būdingas negatyvus piliečio ir valstybės santykio aiškinimas. Individas priešpriešinamas valstybei. Deklaruojamos neliečiamos jo teisės, bet nesirūpinama jų efektyviu realizavimu. XX a. pradžioje kraštutinis individualizmas pakito. „Demokratinė valstybė susirūpina savo konstitucijoje užfiksuoti, apkalbėti naujus socialinius reiškinius, naują žmogų, kuris, pasikeitusių sąlygų verčiamas, keičia savo santykį su visuomene, atsisako nuo siauro individualizmo ir virsta socialiniu piliečiu, kuriam valstybė stengiasi patikrinti tam tikrą minimumą sąlygų, kuriose jis galėtų naudotis savo teisėmis“³⁸. Šiuolaikinės demokratinės valstybės, anot M. Mackevičiaus, yra persisunkusios socialinėmis tendencijomis, nauja politine filosofija. Individui paliekamos laisvės ir teisės, bet jos įgauna kitą atspalvį. Individualią laisvę sąlygoja kolektyvinės gerovės idėja, socialinė pareiga. Ekonominio veikimo teisė respektuojama socialinio teisingumo ribose. Tai jau yra „kolektyvinis liberalusis individualizmas“, kuris iškilo šalia teoriškai paneigto, bet praktiškai vis dar sutinkamo „personalinio liberalaus individualizmo“. Būtent pastarojo apraiškos - organizacijų, socialinių struktūrų neįvertinimas, klaidingas demokratinų teisių interpretavimas, netinkamas naudojimasis jomis - yra pagrindinė kliūtis darniai funkcionuoti šiuolaikiniams

demokratiniais režimams. Remdamasis čekų politiku ir mąstytoju T. G. Masaryku, straipsnio autorius neigia demokratijos ideologijos ir režimo krizę. Visuomenė susiduria su demokratijos netobulumais, kurie yra daugiau organizacinio negu ideologinio pobūdžio³⁹.

K. Strimaičio įsitikinimu, individo ir visuomenės santykio problemos neišsprendžia nei liberalizmas, sukuriantis prielaidas nepateisinaimai socialinei nelygybei, nei socializmas, sukeliantis tironišką diktatūrą. Išeitis esanti šių srovių viduryje. Išliekamosiomis liberalizmo vertybėmis jis laikė žmogaus asmenybės ir jo iniciatyvos išaukštinimą. Iš socializmo ideologijos autoriui priimtinas rūpestis materialinėmis sąlygomis, kurios ir žemesniesiems sluoksniams leistų pasinaudoti suteiktomis laisvėmis. Todėl valstybė turinti kištis į socialinių santykių sritį. „Įsikišimu“ K. Strimaitis vadino socialinius santykius normuojančių įstatymų leidybą. Demokratijos sąlygomis socialiniai įstatymai įgalintų visą tautą pasiekti „objektyviają lygybę“⁴⁰. Tokie samprotavimai atspindėjo liaudininkų ideologinį prieštarumą. Teisingo produktų paskirstymo, objektyviosios lygybės ir kitų socialinių ekonominių tikslų akcentavimas implikavo etatistines tendencijas, kurios trukdė galutiniam liberaliųjų vertybių įsitvirtinimui liaudininkų politinėje mintyje.

Išvados

Antiliberizmo klestėjimas Europoje ir Lietuvoje stipriai įtakojo Lietuvos politinių srovių požiūrį į liberalizmą. Visos srovės sutartinai neigiamai vertino klasikinio liberalizmo individualistinį žmogaus ir visuomenės sampratų elementą. Tačiau skirtingos metodologijos bei politiniai tikslai nulėmė netapatų antiliberizmo kryptingumą.

Normatyviškumo persvara krikščioniškoje mintyje suponavo fundamentalią liberalizmo ideologijos kritiką ir sutrukdė jai išvėgti idėjinę liberalizmo transformaciją. Prieštaringoje liberalizmo ir demokratijos sąveikoje ši srovė teikė pirmenybę demokratijai, „apvalytai“ nuo liberalizmo. Tik po II pasaulinio karo krikščioniškoji politinė mintis išėivijoje pripažino, kad modernioji demokratija neįmanoma atsisakius liberalizmo principų.

Tautininkų politinis mąstymas buvo ne tiek normatyvinis, kiek empirinis. Jį sąlygojo tautiniai, etatistiniai idealai. Savo kritikos smailę tautininkai nukreipė į liberaliąją demokratinę santvarką. Todėl ir jų antiliberizmas įgavo ryškiai antidemokratinį pobūdį. Liberaliąją demokratiją tautininkai interpretavo kaip dėsningą žmonijos politinės

istorijos stadiją, kurią turėtų pakeisti autoritarizmas ir totalitarizmas. „Apvalytas“ nuo demokratijos liberalizmas tautininkų srovei nekėlė tokio pasi-piktinimo kaip krikščioniškajai srovei. Tuo paaiškintinas „liberalus“ (ypač ekonominėje ir kultūrinėje srityje) autoritarinio režimo reiškinys Lietuvoje ir palyginus neskausmingas daugelio tautininkų srovės atstovų įsiliejimas į liberaliąją lietuvių išeivijos politinę srovę.

Liaudininkų politinės ideologijos dvilypumas neleido jiems koncentruotis ties liberalizmo refleksija. Vadovaudamiesi racionalistine, materialistine ideologija, liaudininkai kūrė demokratijos ideologiją, kuri neišvengiamai turėjo apimti liberalizmo teorijos problemas. Pačioje liaudininkų srovėje 4-ajame dešimtmetyje susidūrė antiliberali, klasikinio liberalizmo ir socialliberalizmo tendencijos. Pastarosios santykinė pergalė laikotarpio pabaigoje sudarė palankias sąlygas praturtinti Lietuvos politinę mintį modernizuota liberalizmo samprata.

D. Cesevičiaus, V. Gustainio, A. Rimkos, M. Mackevičiaus straipsniai rodo, kad Lietuvos politinė mintis 4-ajame dešimtmetyje palaipsniui modernėjo. Pagrindiniais modernėjimo požymiais laikytini artikuliuota bet kokio politinio reiškinio (šiuo atveju liberalizmo) refleksija, kategoriškų, vienpusiškų ideologinių stereotipų vengimas. Bet įtvirtinti liberalizmui politinėje praktikoje to neužteko. Neatsirado politinių jėgų, kurios transformuotų liberalias vertybes ir tikslus į praktinę politinę veiklą.

NUORODOS

¹ Žr.: V. Kavolis (red.). *Lietuviškasis liberalizmas*. - Chicago. - 1959; V. Lukoševičius. *Liberalizmo raida Lietuvoje (XIX a. pab.-1940 m.)*. - Vilnius. - 1995.

² Tamošaitis I. *Dabartinės socialinio ir valstybinio gyvenimo struktūros krizė* // Vairas. - 1932. - Nr. 3. - P. 296.

³ Tamošaitis I. *Fašizmas* // Vairas. - 1933. - Nr. 4. - P. 444.

⁴ Tamošaitis I. *Individualizmas ir valstybė* // Vairas. - 1938. - Nr. 7. - P. 419-421.

⁵ Juodeika V. *Liberalioji ir korporatyvinė valstybė* // Naujoji Romuva. - 1932. - Nr. 40. - P. 841-843.

⁶ Juodeika V. *Dėl vadų atrankos* // Naujoji Romuva. - 1933. - Nr. 154. - P. 306.

⁷ Ibid. - P. 994-995.

⁸ Juodeika V. *Naujos socialinio gyvenimo gairės* // Vairas. - 1933. - Nr. 11. - P. 312.

⁹ Tomkus J. *Laisvė ir etatizmas* // Židinys. - 1934. - Nr. 11. - P. 398-399.

¹⁰ Ibid. - P. 400.

¹¹ Tomkus J. *Politinių gairių problema* // Židinys. - 1935. - Nr. 2. - P. 140-142.

¹² Tomkus J. *Italijos fašizmas* // Židinys. - 1935. - Nr. 12. - P. 547.

¹⁴ Cesevičius D. *Romuviečių organinė valstybė* // Vairas. - 1936. - Nr. 5. - P. 478.

- ¹⁵ Ibid. - P. 487.
- ¹⁶ Ibid. - P. 490.
- ¹⁷ Cesevičius D. *Mūsų politinės sąmonės evoliucija* // Vairas. - 1939. - Nr. 23. - P. 404.
- ¹⁸ Ibid. - P. 409.
- ¹⁹ Maceina A. *Nacionalizmo pagrindai* // Židinys. - 1934. - Nr. 5-6. - P. 485.
- ²⁰ Keliuotis J. *Į naująją visuomenę* // Naujoji Romuva. - 1937. - Nr. 37 - 38. - P. 657-661.
- ²¹ *Į organiškiosios valstybės kūrybą* // Lietuvos filosofijos istorija. Paminklai ir tyrinėjimai. - I d. - Vilnius. - 1990. - P. 64-69.
- ²² Šalkauskis S. *Ideologiniai dabarties krizių pagrindai ir katalikiškoji pasauležiūra* // Židinys. - 1936. - Nr. 3. - P. 261.
- ²³ Ibid. - P. 262.
- ²⁴ Ibid. - P. 270.
- ²⁵ Šalkauskis S. *Romuviečių deklaracija* // Naujoji Romuva. - 1936. - Nr. 11. - P. 244.
- ²⁶ Gustainis V. *Komunizmas ir fašizmas* // Akademikas. - 1936. - Nr. 13-14. - P. 277.
- ²⁷ Gustainis V. *Politisinis liberalizmas* // Židinys. - 1939. - Nr. 1. - P. 28-34.
- ²⁸ Ibid. - P. 32.
- ²⁹ Ibid. - P. 34.
- ³⁰ Mantvila J. *Liaudininkų ideologiją betikrinant* // Varpas. - 1932. - Nr. 3 (6). - P. 191.
- ³¹ Ibid. - P. 194.
- ³² Kvieska V. *Katalikai ir demokratizmas* // Vaga. - 1932. - Nr. 2. - P. 105-107.
- ³³ Ibid. - P. 108-109.
- ³⁴ Kvieska V. *Politika ekonomikos šviesoje* // Varpas. 1932. - Nr. 2 (5). - P. 149.
- ³⁵ Kvieska V. *Partijos pagrindų reikšmė* // Varpas. - 1932. - Nr. 3 (6). - P. 210.
- ³⁶ Rimka A. *Moderninės socializmo srovės*. - Kaunas, 1930. - P. 16.
- ³⁷ Rimka A. *Kelios pastabos dėl liaudininkų ekonominės ideologijos* // Varpas. - 1932. - Nr. 2(5). - P. 108.
- ³⁸ Mackevičius M. *Moderniniai elementai demokratijos supratime* // Varpininkų kelias. - Kaunas. - 1939. - P. 77-78.
- ³⁹ Ibid. - P. 80.
- ⁴⁰ Strimaitis K. *Darbo ir kapitalo santykiai* // Varpininkų kelias. - P. 166.